

ԿԱՐԼ ՄԱՐՔՍԸ ԵՒ ՄԱՐՔՍԻԶՄԸ *)

I.

Մարքսի կեանքը, սօցիալ-քաղաքական, հրապարակախօսական գործունեութիւնը եւ գրական վաստակները.

Segui il tuo corso elascia
dir le genti
Հետեւիր ճանապարհիդ, և թող
մարդիկ խօսեն, ինչ ուզում են.
Դաճե՛ւ.

24 **)

Ինտերնացիօնալի պաշտօնական վախճանը Ամերիկայում—Մարքսի կեանքի և գործնէութեան նոր շրջանը—Կապիտալի դերմ. երկրորդ հրապարակութիւնը և նրա թարգմ. ուրիշ լեզուներով—Մարքսի աշխատանքը իտալ. մըայ—Մարքսը մատնւում է մշտապէս հիւանդութեան գիրկը—Նրա կեանքի հետաքրքրութիւնը զանազան երկրների բանուորական շարժումով—Մարքսի սուր ու կծու կրիտիկան Գերմ. սօց.-դեմ. կուսակց. Գօթայի ժրգրի դէմ—Մարքսի ոչ իրաւացի վերաբերմունքը—Ֆրանս. սօց. կուսակց. մարքսիստական ծրագիրը—Մարքսի փաստական դիրքը բանուորակ. շարժման մէջ:

Իր կենտրոնը Ամերիկա տեղափոխած Ինտերնացիօնալը կորցրեց համարեա իր ամբողջ նշանակութիւնը Եւրոպայի բանուորական շարժման համար: Ընդհանուր խորհուրդը գրեթէ չէր ստանում որեւէ աջակցութիւն ու օժանդակութիւն Եւրոպայից: Եւրոպական երկրների ազգային սէկցիաները մէկ առ մէկ խլ-դում էին—երկրի բնական ընթացքով—իրենց յարաբերութիւնները կենտրոնից. կարճ՝ Ինտերնացիօնալի իրական ու կենդանի, գործօն գոյութիւնն վերածուել էր ֆիկտիւ գոյութեան:

*) Տեա «Մուրճ» 1906 թ. № 11—12

**) Անցեալ համարի 19, 20 և 21 գլուխների փոխարէն պիտի լինէին 21, 22 և 23 գլխ.

1876 թուականին յուլիս ամսին գումարուում է Նիւ-Եօրքում Խնտերնացիօնալի բանուորական կազմակերպութեան կօնֆերենցիան, որին բացի Գերմանիայից և Շվեյդցարիայից, չի մասնակցում Եւրոպական ոչ մի ազգային սեկցիա: Այդ կօնֆերենցիայում վճռուում է անորոշ ժամանակով յետաձգել Խնտերնացիօնալի համագումարները և առհասարակ կազմակերպական գործնէութիւնը: Այդ վճիռը դարձաւ Խնտերնացիօնալի նաև Պաշտօնական զոյուժիան վախճանի ու մահացման վերջնական կնիքը:

Խնտերնացիօնալի փաստական վախճանից յետոյ (1872թ.), Մարքսի համար սկսւում է կեանքի ~~տը~~ գործնէութեան մի նոր շրջան, — միաժամանակ վերջին շրջանը: Կռուի դաշտում մարտնչող տիրտանը յետ է քաշւում և ամբողջապէս նուիրւում կարենէտային-գիտական զբաղմունքներին:

«Այդ ժամանակից 'ի վեր, — ասում է մեծ յեղափոխականն և մեծ մտածողի անզուգական ընկերը, — Մարքսի համար օտար էր հրապարակական ագիտացիան, սակայն նա սակաւ չէր գործում եւրոպական և բանուորական շարժման համար: Նա նամակագրութեան մէջ էր զանազան երկրների գրեթէ բոլոր պարագլուխների հետ, որոնք հնարաւոր դէպքերում և կարևոր առիթների ժամանակ դիմում էին նրա անձնական խորհուրդն իմանալու. նա աւելի ու աւելի դարձաւ շատ որոնուող և մշտապէս պատրաստակամ խորհրդատուն մաքառող պրոլետարիատի համար: Այդ ամենով հանդերձ Մարքսը կարող էր այժմ կրկին դառնալ իր ուսումնական զբաղմունքներին, որոնց դատը մինչ այդ շատ էր ընդարձակուել: Մի մարդ՝ որ իւրաքանչիւր առարկայ քննում էր ըստ իր պատմական ծագման և նախապայմանների, 'ի հարկէ նրա մօտ իւրաքանչիւր մասնակի հարցից բղղւում էին նոր հարցերի մի ամբողջ շարք: Նախապատմութիւն, ագրօնօմիա, ուստական և ամերիկական կալուածատիրական յարաբերութիւններ, երկրաբանութեան և այլն, այդ բոլորի ուսումնասիրութեան ձեռնարկից Մարքսը, որպէսզի յատկապէս «Կապիտալի» III գրքի այն հատուածը, որ վերաբերում է հողային հասոյթին (Grundrente) մինչ օրս դեռ չը փորձուած լիակատարութեամբ մշակելու»: 86)

Փր. Էնգելսի այս հակիրճ խօսքերը դադափար և բաւարարութիւն են տալիս արդէն երկու հարցի՝ արդե՞ծ Խնտերնացիօնալից յետոյ, 70-ական թուականներից սկսած՝ ինչ արժէք ու ազդեցութիւն ունէր Մարքսը Եւրոպայի պրոլետարա-

⁸⁶⁾ Fr. Engels, «Karl Marx «(սեն «Handwörterbuch n. Staatswissenschaft») 2 հրատ. V հատ. եր. 706.)

կան շարժման համար և, միև կողմից, հրն էր նրա անհատական մասնաւոր կեանքի պարունակութիւնը:

Պորապէս համոզուած լինելով Ինտերնացիօնալի բնական վախճանի պատմական իրաւացիութեան մէջ, այնուամենայնիւ Մարքսը, ինչպէս և էնգելսը, չէին դադարում Լոնդոնից—Նիւ-Դօրք առաքել իրանց ազգեցիկ խորհուրդներն ու ինստրուկցիաները, իբրև հմուտ ու փորձուած ռահվիրաներ: Մարքսը արթուն աչքերով հսկում էր, որ իր փայփայած ու գուրգուրած ձեռակերտի վերջին բեկորներն իսկ փառքով գերեզման իջնեն, որ նրա վերջին լիբրալիզացիան բաղունխառնների մի քանի սեկցիաների հետ լինի պատուով ու յաղթական Ինտերնացիօնալի անուան համար:

72—73 թուականին Մարքսը ձեռնարկում է «Կապիտալ»-ի երկրորդ հրատարակութեան (գերմ.), որի ամբողջ ուղղագրութիւնը ծանրացել էր նրա վրայ: Բացի դրանից նա ցանկանում էր, որ իր դարագլուխ կազմող երկը որքան կարելի է շատ մատչելի դառնայ եւրոպական միւս առաջնակարգ ազգերին՝ ասել է ամենից առաջ Թարգմանուի Ֆրանսերէն և անգլիերէն լեզուներով: Նա առանձին գոհունակութեամբ է հաղորդում իր ընկեր Զորգէին, որ «Կապիտալ»-ը (I հատ.) խիստ յաջող Թարգմանուել է ռուսերէն լեզուով, որի (գրքի) մասին ռուս. սօցիալիստական օրգանը մեծ գովասանքով մի քանի առաջնորդողներ էր նուիրել: Մարքսին գրում են Պետերբուրգից, որ ռուսական ցենզուրը դադարեցրել է նրա աշխատութեան Թարգմ. հրատարակութիւնը, նախ քան հիմնական քննութեան ենթարկելը. քննութիւնից յետոյ ցենզուրը յայտնել է հետեւեալ բնորոշ, յինչև օրս իսկ սովորական վճիռը. «Թէև հեղինակը ըստ իր համոզմունքների մի կատարեալ սօցիալիստ է և ամբողջ գիրքը կրում է կատարելապէս որոշ սօցիալիստական բնաւորութիւն, այնուամենայնիւ ի նկատի ունենալով այն հանգամանքը, որ նրա վերլուծութիւնը չի կարող բոլորովին ամեն մէկի համար մատչելի լինել, որ միև կողմից այդ վերլուծութիւնը լինում է խիստ մաթեմատիկական-գիտական ապացոյցների ձևի,—ցենզուրական կօմիտէն անկարելի է գտնում այդ աշխատութեան հետապնդումը դատարանի պռաջ»: 87) Մարտի 27-ից մինչև մայիսի 15-ը 3000 օրինակ տպուած «Կապիտալ»-ից վաճառւում է արդէն 1000 օրինակ. մի փաստ, թէ հրատարակման ու-

87) Karl Mark an Sorge (*mkh* «Briefe und Auszüge aus Briefen an F. A. Sorge u. Andere» էր. 60).
Յունուար, 1907.

ժեղ ու կենդանի էր դեռ 70-ական թուականին ռուսական հետաքրքրութիւնը դէպի մարքսիստական այդ խոշոր երկը. և այդ ու նմանօրինակ փաստեր անչափ գոհացնում էին այդ մարդուն, որ տուսնորդում էր մարդկային ղեկորող միտքը դէպի դադարների ու իդէալների մի նոր հարուստ ու հաստատուն աշխարհ:

Միաժամանակ հոգացում է «Կապիտալ»-ի ֆրանսերէն թարգմանութեան համար, որից յետոյ արդէն դիւրին կը լինի անգլիերէն թարգմացութիւնը: Սակայն ինքը Մարքսն էր, որ անձամբ հետևում և հոգում էր իր երկրի օտարալեզու հրապարակութիւններին. նա մեծ զգուշութեամբ է վերաբերում դէպի թարգմանական ձեռնարկը, որպէս զի լրիւ և ճշտութեամբ հաղորդուեն իր գիտական վաստակները օտարալեզու ընթերցող հասարակութեան: Որքան մեծ հոգս ու նեղութիւն է պատճառել նրան ֆրանսերէնի թարգմանութեան բեվիզիան:

«Ֆրանսերէնի թարգմանութեան բեվիզիան—գրում է Մարքսը զանգատաւոր տոնով—ինձնից շատ աւելի ժամանակ է խլում, քան թէ ամբողջ թարգմանութիւնը ես ինքս կատարէի: Եթէ ես չգտնեմ անգլիերէնի կատարեալ կօմպետենտ թարգմանիչ, ապա ես ինքս պիտի ձեռնարկեմ նրա (անգլիական) թարգմանութեան. ֆրանսերէնի հրատարակութիւնը արգելել է ինձ արդէն և պիտի արգելէ մինչև աւարտիլը, որպէսզի ես ձեռնարկեմ երկրորդ հատորի («Կապիտալ»-ի) վերջին մշակման»⁸⁸):

Այսպէս տեսնում ենք, որ Մարքսը իր գիտական զբաղմունքների ինտենզիւ բողբէներին դժբաղդաբար հարկադրուած է եղել ոյժ ու ջանք չխնայել այնպիսի պատիւ աշխատանքների վրայ, ինչպիսիք են՝ թարգմանութիւնը կամ թարգմանութեան բեվիզիան, զոհելով դրանց վրայ իր նորանոր հետազոտութիւնների յատկացրած թանգազին ժամերը:

Սակայն այդ դեռ բաւական չէ: 1873 թուականից սկսած բուն է դնում Մարքսի երկաթէ առողջութիւն ունեցող օրգանիդի նուրբ խորշերում քայքայող ու կազմալուծող որդը.— Մարքսը մատնւում է խրօնիքական հիւանդութեան գիրկը, որի մերթ թեթև ու մերթ բարդ ու վատնգաւոր վիճակը շարունակական ահ ու երկիւղի մէջ էր դրել թէ իրեն, թէ իր սիրեցեալ ընտանիքին և թէ իր մտերիմ ընկերներին ու ծանօթներին: Նա ստացել էր ապօպլեքսիա (կաթուածահարութեան մի տեսակը) և տուժում էր երկարատե գլխացաւից:

⁸⁸) Ibid, եր. 93.

⁸⁹) Ibid, եր. 136.

1874 թ. նրա լեարդերի հիւանդութիւնը այնքան է ուժեղանում, որ նրան բոլորովին անընդունակ է դարձնում «Կապիտալ»-ի ֆրանսերէն թարգմանութեան ընթերցման աւարտելու, այնպէս որ նա խոնարհւում է ճակատագրական անհրաժշտութեան առջ և ընկնում խորհրդով գնում է Կարլսբադ բժշկուելու:

Եւնձ հաւատացնում են—ասում է Մարքսը—որ ես վերադառնալուց կատարելապէս ընդունակ կը լինեմ աշխատանքի. և իբրև, աշխատանքի սննդունակ դառնալը նշանակում է մահուան դատաւճիռ ամեն մի մարդու համար. եթէ նա անասուն չէ՞(89): Որպէսզի Մարքսը վերստին կազդուէ իր քայքայուած, բայց դեռ այնքան հարկաւոր ֆիզիքական ոյժերի, ոչ նիւթական աղքատիկ միջոցները և ոչ աւսարիական կառավարութիւնից հեշտապնդուելու երկիւղը յետ չեն կասեցնում նրան իր որոշումից—Կարլսբադ գնալու:

«Այն ժամանակամիջոցում—գրում է Մարքսը 74 թ. իր մի այլ ընկերոջ՝ Դոկտր Գուգելմանին,—երբ ես գրելու անընդունակ էի դարձել, ժողովել եմ բաւական նոր նիւթեր երկրորդ հատորի («Կապիտալ»-ի) համար: Սակայն ես անկարող եմ ձեռնարկել նրա վերջնական մշակմանը, նախ քան ֆրանս. թարգմ. աւարտելը և իմ առողջական դրութեան կատարեալ վերականգնումը»(90):

Ուրեմն ինքը Մարքսը դեռ 9 տարի իր մահուանից առջև պարզ խոստովանում է, որ իր կենդանութեան օրով ընթերցող հասարակութիւնը կը կարգայ «Կապիտալ»-ի երկրորդ հատորը միայն այն ժամանակ, երբ նա կատարելապէս կը բժշկուէ, կը վերականգնէ իր քայքայուած ոյժերը. մի իդձ ու բաղձանք, որ երբէք չկատարուեց, և, հետևապէս, չվիճակուեց նրան իր սեփական աչքերով տեսնելու իր մտաւոր կոյուսալ երկունքի շարունակութիւնը հրապարակի վրայ:

Չնայելով իր բազմապիսի զբաղմունքներին և հիւանդութեան, Մարքսը կենդանի կերպով հետևում էր գրեթէ բոլոր երկրների բանուորական շարժման ելեւթներին. նա՝ միջազգայնութեան այդ կենդանի մարմնացումը, այդ օրիգինալ տիպը այնքան էր շահագրգռուած այս կամ այն երկրի բանուորական շարժումով, որ պրոլետարիատի ամեն մի յաջողութիւն ու յաղթութիւն՝ բէակցիոններ դասակարգերի դէմ ունեցած իր մաքառման պրօցեսում, թւում էր Մարքսին որպէս իր սեփական յաջողութիւնն ու յաղթութիւնը. իսկ ամեն մի անաջողութիւն ու

⁹⁰⁾ «Briefe von Karl Marx an Dr. L. Kugelmann» (տես «Neue Zeit, XX տարի, 2 հատ, էր. 800)

պարտութիւն, նա նոյնքան մօտ էր ընդունում իր միջազգային հոգուն: Ինչ յառաջադիմութիւն էր գործում բանուորական շարժումը—քաղաքական թէ տնտեսական հողի վրայ, տեսակոն թէ դործնական տեսակէտից,—Գերմանիայում, Ֆրանսիայում, Անգլիայում, Ամեր. Միացեալ Նահանգներում, Աւստրիայում, Բելգիայում, Իտալիայում և այլն, ինչպէս էր երկրի ընթացքը Ռուսաստանում.—այդ բոլորի մասին հարուստ տեղեկութիւններ էր ստանում Մարքսը պաշտօնական թէ մասնաւոր, յայտնի թէ գաղտնի աղբիւրներէ: Նրա աչքից չէր վրիպում և նա չէր լռում, երբ որևէ կուսակցութիւն գործում է այս կամ այն սխալը, սկզբունքային շեղումը: Նա աշխատում է արտայայտուել այդ առթիւ և լրացնել եղած պակասը, ուղղել թերին:

Մի այդպիսի յայտնի դէպք տեղի է ունենում գերմանական սոց.-դեմ. կուսակցութեան մէջ: 1875 թ. գումարում է Գոթայում Ալգինաիցիների (մարքսիստական թև) և Լասալիանների միացեալ կոնգրեսը, ուր մշակւում է մի ընդհանուր ծրագիր և ուր միաձուլւում են երկու թշնամացած թևերը մի կուսակցական ամբողջութեան մէջ: Մարքսը վերին աստիճանի սուր տոնով և խիստ կծու արտայայտութիւններով քննադատում է միացեալ կուսակցութեան այդ ծրագիրը:

75 թ., մայիսի 5-ին Մարքսը ուղարկում է Բրակէին իր քննադատական ձեռագիրը մի նամակով հանդերձ, որով յանձնարարում է նրան այդ քննադատութիւնը ցոյց տալ կուսակցութեան պարագլուխներին—Լիբկնեխտին, Բերելին, Աուէրին և այլն, և ապա յետ ուղարկել իրան՝ քննադատութիւնը թէ նամակը:

«... Ես պատրաստ եմ—գրում է Մարքսը Բրակէին իր նամակում—իմ կարծիքով միանգամայն պարսաւելի և կուսակցութիւնը անբարոյականացնող այդ ծրագիրը ոչ դիպումատիական լռութեամբ ընդունել: Այսինքն Մարքսը մի տեսակ պատասխանատու և շահագրգռուած էր զգում արտայայտուելու մի ծրագրի առթիւ, որ պիտի ղեկավարէ մի երկրի (մանաւանդ իր հայրենիք Գերմանիայի) պրոլետարիատի քաղաքական-տնտեսական շարժումը: «Իրական շարժման իւրաքանչիւր քայլը աւելի կարեւոր է, քան մի դիւմին ծրագրները»—ասում է նա իր նոյն նամակում (նօտրագիրը մերն է): 91) Սոցիալ-քաղաքական տեսակէտի այս կոնկրետ արտայայտութիւնը մի փառաւոր ապ-

⁹¹⁾ «Zur Kritik des Sozialdemokratischen Parteiprogramms» (տե՛ս Neue Zeit, IX տարի, 1 համ. եր. 562).

տակ է այն շաղակրստ «քննադատներին» հասցէին, որոնք անդադար կրկնում են, որ Մարքսը, այնուհետև մարքսիստներն ու մարքսիստական սոցիալ-դեմոկրատիան առհասարակ, կտրուած են իրական կեանքից և մեխուած դօկտրինայի և դօգմայի շքրջանակում: Միև կողմից չպէտք է չափազանացրած իմաստով հասկանալ, անպայման, Մարքսի վերաբերեալ խօսքերը: Նա ոչ թէ դրանով միտում կամ ցածր է գնահատում սկզբունքային ծրագրների արժէքը. ամենևին ոչ, միայն այն ժամանակ, երբ անհամակերպելի մեծութիւններ միանում են միևնոյն նպատակի—միևնոյն ծրագրային սկզբունքների և ձգտումների—շուրջը, ահա այդ դէպքում է միայն, որ նա իրական արժէք ու կենսունակութիւն չէ տալիս ծրագրներին, որովհետև նրանք ներկայացնում են իրանցից մի-մի «Prinzipienschacher» («սկզբունքների կարկատանք») ինչպէս ինքն է ասում: Ներկայ դէպքում Այզենախցիների և Լասալեանների կուսակցական ամբողջութեան ծրագիրը, Մարքսի կարծիքով, ներկայացնում է «սկզբունքների մի կարկատանք», որովհետև իր ինտերնացիօնալի credo-ն և Լասալեանիզմը անհամակերպելի մեծութիւններ են: *)

Այնքան սուր, կծու և անխնայ էին Մարքսի քննադատութիւնը թէ նամակը, որ էնգելսը 1891 թ. «Neue Zeit»-ում հրատարակելու ժամանակ անհրաժեշտ է համարում դուրս ձգել մի քանի արտայայտութիւններ, աւելացնելով, որ ինքը Մարքսը ևս կ'անէր նոյնը, եթէ ապրէր և ուզենար ներկայ մօմէնտում հրատարակել իր 15 տարի առաջ գրածը: Իհարկէ էնգելսը չի մոռանում ներածարար յիշելու այն մեղմացուցիչ հանգամանքները, որոնք դրեցել են Մարքսին այդքան խիստ ոճով քննադատել Գոթայի ծրագիրը: Մարքսը ու էնգելսը անհամեմատ մօտ էին կանգնած Գերմանիայի բանուորական շարժման, քան որևէ այլ երկրի. գերմանական կուսակցութեան իւրաքանչիւր քայլը՝ դրական թէ բացասական ուղղութեամբ, խիստ շահագրգռում էր նրանց: Եւ Մարքսը, ինչպէս և էնգելսը, արտայայտում էին այդպիսի դէպքերում գործ ունենալով որպէս իւրայինների հետ. հասկանալի է, ուրեմն, թէ ինչու Մարքսը խիստ սուր կրիտիկա է գործադրել ծրագրի նկատմամբ: Միև կողմից աւելացնելու է, որ դուրսը՝ ամենից առաջ անարխիստների շարքերում, Մարքս ու էնգելսին պատասխանատու էին

*) Մարքսը աւելի շատ կողմնակից էր, որ այդ երկու ֆրակցիաները միանային միայն իրանց կուռի ակցիօնի մէջ ընդդէմ ընդհանուր Բշնամու, մինչև որ իրական շարժման հասունացումը պատրաստէր նրանց համար իսկական միութեան պլանֆորմ:

համարում այն բոլորի համար, ինչ տեղի են ունենում Գերմանիայի բանուորական շարժման շուրջը:

Մարքսի կրիտիկան, որ «Randglossen zum Programm der deutschen Arbeiterpartei» («Գերմ. բանուորական կուսակց. ծրագրի նկատմամբ բացատր. (լուսանցքային)») վերնագիրն է կրում, շօշափում է մի շարք տեսական սկզբունքային կարևոր խնդիրներ՝ աշխատանք, աշխատանքի միջոցներ, աշխատանքի արդիւնք, բանուոր դասակարգի ազատագրութեան խնդիրը և ապա ծրագրի դեմոկրատական պահանջներն ու քաղաքական պոստուլատները, որոնց վրայ չենք ուզում այստեղ ծանրանալ: Էնգելսը ասում է այդ ծրագրի առթիւ հետեւեալը. «Առաջին անգամ ամենայն պարզութեամբ արտայայտում է այստեղ Մարքսի դիրքը դէպի Լասալի ուղղութիւնը՝ սկսած նրա ազիտացիայի սահմանում ունեցած գործունէութիւնից. և իրաւ. Մարքսը արտայայտում է Լասալի ինչպէս տնտեսական պրինցիպներին, այնպէս էլ տակտիկայի վերաբերմամբ»: 92)

Բայց ինչպիսի՞ տոնով ու ոճով է արտայայտւում Մարքսը յատկապէս դէպի Լասալը իր կրիտիկայի մէջ. միայն երկու նմուշ:

«Լասալը գիտէ կոմունիստական մանիֆեստը—ասում է Մարքսը—անգիր, բերան արած այնպէս, ինչպէս իր հաւատացեալները անգիր գիտէին իր հեղինակած փրկարար գըրուածքները: Եթէ նա այդպէս կոպիտ կերպով կեղծել է, ապա միայն նրա համար, որպէս զի իր դաշնագրութիւնը արօշտիստական և ֆէօդալական հակառակորդների հետ՝ ընդդէմ բուրժուազիայի, շտկէ, գեղեցկացնէ:» «Լասալը—ասում է Մարքսը մի ուրիշ տեղ—ըմբռնել է բանուորական շարժումը նեղ ազգային տեսակէտից՝ հակառակ կոմունիստական մանիֆեստի նախկին սօցիալիզմի: Եւ մարդիկ (խօսքը վերաբերում է գերմ. սօց.-դեմ.) հետևում են նրան (Լասալին) այդ բանում ինտերնացիօնալի գործնէութիւնից յետոյ:» 93)

Պէտք է խոստովանել, որ Մարքսը իր նկատողութիւնների մէջ՝ ձեւի, ուժեղացրած որակի տեսակէտից, այնքան էլ իրաւացի չէ եղել. նա շատ աւելի սև ու բացասական գոյներով է պատկերացրել. իրեն գերմ. սօց.-դեմ. միացեալ կուսակցութեան ծրագրի տեսական արժէքը, քան նա իրապէս է: Մարքսի ոճը ենթարկուել է պաթոսի և ինտուերանտ վերաբերմունքի ուժեղ բռնկման դէպի յատկապէս Լասալն ու լասալեան-

92) Միւ, հր. 561.

93) Միւ, հր. 569.

ները: Լասալեանները երբէք չեն յաղթանակել՝ Ալլիսոնսոն-ներին նահանջման գնով. հաշուութեան *modus vivendi* երկու ֆրակցիաների մէջ կայացել է միայն նրանց երկուսի տեղատուութեան և զիջումների հաշուով: Ինքը փաստը երկու ֆրակցիաների միաձուլուելը մի կուսակցական ամբողջութեան մէջ, մի տակտիկական անհրաժեշտութեան կենսական արդիւնք էր, իր հետեանքներով այնքան բարեբար ու նպաստաւոր, այնպէս որ Մարքսը կանխել է իր ենթադրութեան մէջ, կարծելով թէ Այզենախցի Բեքլն ու Լիբկնիստը անհետատեւորէն տանուլ են տուել մարքսիստական սկզբունքները Լասալեաններին հանդէպ: Այզենախցիներին տակտիկական այդ խելացիութիւնը զգուժ է յետոյ ամենից առաջ հէնց ինքը Ֆր. էնգելսը:

Մենք համաձայն ենք Ֆրանց Մերինգի այն կարծիքի հետ, որ նա արտայայտում է Մարքսի դէպի Լասալն ունեցած խրատագոյն դատավճռի նկատմամբ:

«Զպէտք է ուրանալ,—ասում է Մերինգը—որ Մարքսի առ Լասալն ունեցած անտիպատիան (հակակրօթիւնը) ունեցել է իր ազդեցութիւնը նրա այս նամակում (քննադատութեան մէջ) արտայայտած կարծիքի վրայ...: Լասալը ոչ դաշն է կապել (Ֆէօդալ-արքայապետական հակառակորդների հետ) և ոչ կոպտաբար կեղծել է կոմունիստական մանիֆեստը»⁹⁴)

Ինչ ասել կուզի, որ այստեղ խնդիրը վերաբերում է արտայայտման եղանակին, ուժեղացրած որակին, ապա թէ ոչ Մարքսի տեսական-սկզբունքային կրիտիկայի պոզիտիւ արժէքը և այսօր՝ երեսուն տարի անցնելուց յետոյ իսկ, պահպանել է իր թարմութիւնը. նա ունեցել է յետագայում գերմ. սօց.-դեմ. կուսակց. ծրագրի վերջին մշակման ժամանակ իր խոշոր ազդեցութիւնը:

«Թէև կուսակցական շահերը արգելում էին իսկոյն ընդունել Մարքսի առաջարկները, այնուամենայնիւ սօցիալիստական բացառիկ օրէնքի վերացումից յետոյ, կուսակցութեան ծրագրի բնփոխարին ժամանակ՝ նրանք ունեցել են իրենց կատարեալ արժէքը, իսկ կուսակցական նոր պրօգրամի («էր-ֆուրտեան») համար այդ առաջարկները ուղղեցոյց են եղել, ասում է տակտիկական խոր հոտառութիւն ունեցող ծերունի Լիբկնիստը իր յիշողութիւնների մէջ⁹⁵), որ եղել է ամենա-

⁹⁴) Eranz Mehring. «Die Geschichte der deutschen Sozialdemokratie» 2 հրատ. IV հատ. եր. 88

⁹⁵) W. Liebknecht, «Karl Marx zum Gedächtniss», եր. 18.

մեծ ձեռներէջն ու աշակցողը թշնամաբար մաքառող ֆրակ-
ցիաների սերտ միաձուլման:

Հինգ տարի յետոյ Մարքսը առիթ է ունենում մի նման-
օրինակ աղդեցութիւն թողնելու նաև Ֆրանսիայի բանուորական
շարժման տեսական-գործնական ղեկա խրուժեան վրայ:

70-ական թուականների վերջերին Ժիլ Գէդը անցել էր ար-
դէն մարքսիստական բանակը (մենք տեսանք անցեալ յօդուածում,
որ նա գտնուում էր ալլիանսիստների շարքերում): Գէդը գալիս
է անձամբ Լոնդոն Մարքսի մօտ, որպէսզի նրա, Էնգելսի և Լա-
ֆարգի հետ միասին մշակեն Ֆրանս. սոցիալիստական կուսակցութեան
ծրագիրը, պարլամենտական տակտիկը: Այդ ժամանակուսից
սկսած արդէն մոտոք է գործում Ֆրանսիայում մի իսկական
պրոլետարական-դասակարգային շարժում՝ սոցիալիստական
(մարքսիստական) կուսակցութեան ղեկավարութեամբ: Բլանքիզմն
ու պրուդոնիզմը երկրի բնական ընթացքով տեղի են տալիս գիտական սո-
ցիալիզմին:

«Մի հսկայական քայլ էր այդ՝ ֆրանսիական բանուոր-
ներին ֆրազաների մառախուղից ցած իջեցնելու իրականու-
թեան հողի վրայ. այդ պատճառով այդ քայլը (նոր մարքսիս-
տական ծրագիրը Բ. Ի.) դրդեց ֆրանսիական շատ նենգա-
միտների գլուխները, որոնք ապրում են այդ ամպամած մա-
ռախուղներից (վերացական—ուտոպիական գաղափարներից
Բ. Ի.): Ծրագիրը ընդունուում է՝ անարխիստների ուժեղ օպ-
պոզիցիայից յետոյ, նախ կենտրոնական մասերում, այսինքն
Փարիզում և նրա շրջակայքում, իսկ յետոյ բանուորական ու-
րիշ շատ րայոններում... Ծրագրի այդ ընդունելութիւնը... նշա-
նակում է իմ աչքում, որ դա առաջին բանուորական իրական շար-
ժումն է Ֆրանսիայում: Մինչև այժմ կային այնտեղ միայն
սեկտեր (աղանդներ), որոնք ի հարկէ իրենց mot d'ordre (լօ-
զունգն) ստացել են այդ սեկտերի հիմնադիրներից, մինչդեռ
պրոլետարական ժամանակ հետեւում էին ռադիկալներին կամ
ռադիկալ—գործող բուրժուաներին և վճռակաճութեան բոլե-
ներին (յեղափոխութեան, քաղաքական ակտերի ժամանակ, Բ.
Ի.) մարտնչում էին նրանց համար, որպէսզի յաջորդ օրը նը-
րանք մասսայաբար կոտորուեն և հալածուեն այն պատանինե-
րից, որոնք նրանց (պրոլետարիատի) միջոցով ստանձնել են
տիրապետութեան ղեկը 96): Այս խօսքերն ասում էր Մարքսը
խորին գոհունակութեամբ, տեսնելով, թէ ինչպէս մեծ ուսո-

⁹⁶⁾ K. Marx an Sorge 1850 «Briefe und Auszüge aus Briefen an F. A. Sorge u. Andere», էր. 170—171).

պիտաների կլասիք հայրենիքում ևս մուտք է գործում մի պրոլետարական շարժում, որի ղեկավարութիւնը ստանձնել է մի գուռ դասակարգային կուսակցութիւն՝ իր դասակարգային կուռի լոզունգով. մի կուսակցութիւն, որի մոտեցիկներն ու դործելակերպը բղիւղում էին մարքսիստական թէօրիայի ու պրակտիկայի անողորտ սկզբունքներից: 80-ական թուականին արդէն լոյս է տեսնում Լիօնոսմ նորակազմ (պեդիստական) կուսակցութեան պաշտօնական օրգանը՝ «Emancipation» անունով, կառուցուած գիրմանական (Մարքս-էնգելսեան) սոցիալիզմի հիմքերի վրայ:

Այսպէս պիտական-կարէնետային ծանր աշխատանքը մի կողմից, ֆիզիքական ոյժերի աստիճանական քայքայումը միւս կողմից, չէին խանգարում Մարքսին կենդանի հետաքրքրութեամբ հետեւելու թէ ընդհանուր քաղաքական երևոյթներին և թէ բանուորական շարժման ելեջներին, տալով ծրագրային-սկզբունքային ուղղեցոյց և խորհուրդներ բանուորական կուսակցութիւնների ղեկավար մարմիններին: Ինտերնացիօնալը լուծուելուց յետոյ նրա բոլոր հաստատումները՝ Ուկրաինայի այս թէ այն կողմում, կազմակերպւում էին ազգային-քաղաքական հողի վրայ, ինքնամիտփուում՝ դասակարգային շրջանակի մէջ: Եւ որպէս ղի այդ հատ-հատ ու անջատ կազմակերպութիւնները հետեղական լինեն պիտական սոցիալիզմի տեսական սկզբունքներին մէջ և հաւատարիմ՝ Ինտերնացիօնալի գործնական պոստուլատներին, անհրաժեշտ էին համարում մեծ թէօրէտիկի և ղեկավար ռահվիրանի խորհուրդներն իմանալու: Եթէ մինչև 72 թուականը՝ ինտերնացիօնալի գործնէութեան շրջանում, Մարքսը, ինչպէս և էնգելսը, համարւում էին պաշտօնական ու փաստական առանցքը պրոլետարական միջազգային շարժման, ապա այդ թուականից ի վեր մինչև իրենց մահը նրանք պահպանեցին իրենց փաստական դիրքը:

Սակայն միջազգային պրոլետարիատին չէր վիճակուած երկար լսելու և հետեւելու իր մեծ բարեկամի իմաստուն խորհուրդներին: Մարքսի կեանքի տարիները հաշուած էին. քանի գնում, այնքան ուժեղանում, սաստկանում էր նրա հիւանդութիւնը, նեարգերի քայքայումը: 1876 թ. նա նորից գնում է Կարլսբադ և երկու ամսուայ ընթացքում փոքր ինչ կազդուրւում: Այդ վիճակի մէջ նրան յաջողւում է 77 թ. հրատարակել «Կապիտալ»-ի ֆրանսերէն թարգմանութիւնը, որ այնքան թանգազին ժամանակ է խլել նրանից: Հիւանդութիւնը խանգարում է նրան իր միւս ցանկութիւնը ևս իրականացած տեսնել, այն է՝ «Կապիտալ»-ի անգլիերէն թարգմանութիւնը իր ձեռքով, նոյն թուականին հրատարակւում է «Կապիտալ»-ի ի-

տալերէն թարգմանութիւնը ևս, մի երևոյթ, որ ուրախացնում է Մարքսին, տեսնելով, որ իր երկը զգալի արագութեամբ ժատչելի է դառնում եւրոպական առաջնակարգ ազգերին, որոնց մէջ ամենից առաջ կարիք կայ նոր սերմը ցանկու։ Մարքսը գրում է Զօրգէին իր նամակներից մէկում, որ «կապիտալ»-ը անհամեմատ շատ է կարգացում և ընդունելութիւն գտնում Ռուսաստանում, քան այլուր։

70-ական թուականների վերջերից սկսած արդէն Մարքսը անդարձ ուղիով և վճռական քայլերով դիմաւորում է իր կեանքի վերջալոյսին, որին կը դառնանք մենք յաջորդ անգամ։

Բ. Նշխանեան։

(Կը շարունակուի)

ՆՈՐ ՍՏԱՅՈՒԱԾ ԳՐՔԵՐ

- 1) Գօգեբաշվիլի, Խնչ արաւ օրօրոցի երգը, թարգմ. Ղ. Կ., նկարներով, Թիֆլիս 1907, գինն 10 կ.
- 2) Ս. Բուսովա, Զուրիցերիա ազատ ժողովրդական հանրապետութիւն, թ. Ս. Տ. Ան., Թիֆլիս հրատ Յ. Դաւթեանի 1906 թ., գ. 15 կ.,
- 3) Վ. Բրակէ. Կորչեն Սոցիալ-Դեմօկրատները, թ. ՏՏ Շուտ, Թիֆլիս, 1906, գ. 12 կ. հրատ Յ. Դաւթեանի։
- 4) Ռ. Ալիքեան, Ծփանքներ դէպի Անդունդ, Աղամին Անէծքը, Տնակա., 1906, Գահիրէ, գ. 5 դահեկան։
- 5) Ա. Դիւնան, ժողովրդական օրէնսդրութիւնը դաշնակցական Զուրիցերիայում, պատմ. տես, 1906, Թիֆլիս, գինն է 20 կ., «Յառ.» գրադարան։
- 6) Ա. Նիկօլաի, Կօօպերացիա, թ. Յ. Թ. Թիֆլիս, 1906, գ. 15 կ., «Յառ.» գրադ.
- 7) Ս. Ան.-Սկից, Գիւղացիական Հարցը Ֆրանսիայում, թ. Հ. Հ., Թիֆլիս, 1906, գ. 7 կ. «Յառաջի» գրադ.
- 8) Կ. Կառլցկի, Ազգութիւնների Հարցը Ռուսաստանում, Թիֆլիս, 1906, գ. 3 կ., «Յառաջի» գրադ.
- 9) Գօլուբով, Խնչ է ժողովրդապետութիւնը, թ. Լ. Ղ. Թիֆլիս, 1906, գ. 2 կ.
- 10) Բ. Տէր-Գրիգորեան, Իմ Պատասխանը Դ. Բայովին, 1907, Թիֆլիս.
- 11) Седракъ Мандинянъ Начальная Русская Хрестоматія для армянъ. 1-ая книжка, Ռուսերէն Հատընտիր Հատուածներ Հայերի Համար (դասաւանդութեան բացատրութիւններով) կազմեց Ս. Մանդինեան։ Ա. գրքոյկ, Թիֆլիս, 1907, գ. 55 կ., հրատ. «Գուտտենբերգ»։